

'Gek' wordt lastig

Aart Vos

Het oudste krankzinnigengesticht van de Nederlanden staat in 's-Hertogenbosch: 'Reinier van Arkel'.¹ Hoewel dit huis voor 'zinnelozen' in de stad was gevestigd, was deze inrichting niet de enige plaats waar krankzinnigen werden opgesloten. Op de gevangendoor aan de Hinthamerstraat verbleven ook krankzinnigen. Zo schreef cipier Loeffers in 1713 aan de stadsregering dat hij naast de criminelen twee krankzinnigen respectievelijk 392 en 877 dagen van eten en drinken had voorzien. Wie zal dat betalen, klaagde de cipier?² Krankzinnigen verbleven ook thuis en verkeerden daar in kommervolle omstandigheden.

Een triest voorbeeld was Jennemie van Rijsingen. Zij lag 'thuis bij haer vader in de cluysters'.³

Naast Reinier van Arkel en de gevangendoor bevond zich in Den Bosch sedert het midden van de achttiende eeuw nog een inrichting waar 'krankzinnigen' en andere mensen met 'afwijkend gedrag' ondergebracht werden.

In 1758 kocht Jan van de Gevel een ruim pand aan de Papenhulst 'tot logeering en bewaaring van personen die of wegens krankzinnigheid of kwaad gedrag gekonfineert wierden'.⁴ Na zijn overlijden, in 1779, kreeg zijn erfgename Anna Geertrui van Cranenburg⁵ toestemming het verbeterhuis te exploiteren.⁶ Zij huwde in dat jaar Martinus Rippens, die toen eigenaar werd. Een probleem was dat Rippens

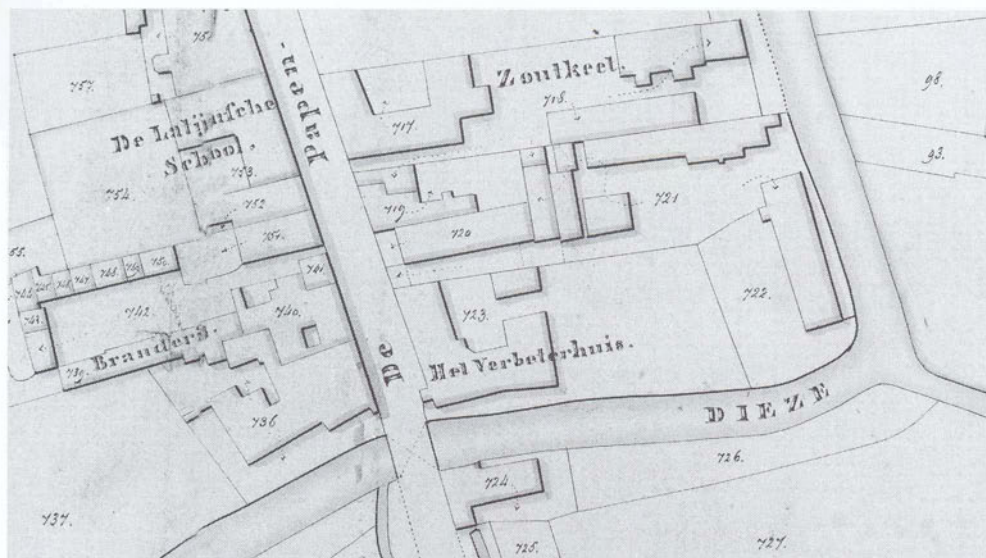
Opsluiting van lastige mensen in het verbeterhuis van Rippens

katholiek was. De schepenen stelden echter vast dat het houden van geconfinerden geen 'publiek ampt' was en Rippens dus 'commensalen' mocht houden.⁷ Tot ver in de 19e eeuw bleef de familie Rippens eigenaar van het 'verbeterhuis', dat overigens in 1801 'besloten kosthuis' werd genoemd.⁸ In 1864 verhuisden de vier overgebleven krankzinnigen naar het Reinier van Arkel.⁹ Francis Rippens bood zijn verbeterhuis een jaar later te koop aan.¹⁰ Het huis werd eigendom van de 'Vereeniging tot verpleging van zieken genaamd broeders van Johannes de Deo' die het tot een ziekenhuis heeft verbouwd.¹¹

In deze bijdrage zal ik aandacht schenken aan gestoorde en ontspoorde, mensen die om hun 'aanstootgevend' gedrag werden opgesloten, onder meer in het verbeterhuis van Rippens. Wie waren deze mensen en hoe werden zij behandeld, hoe leefden deze opgesloten mannen en vrouwen aan de Papenhulst? Een triest verhaal.

Een belangrijke bron

In het gemeentearchief bevindt zich een verslag van Willem Oosthoudt die aan het einde van de achttiende eeuw in het verbeterhuis van Rippens werd opgeborgen.¹² Willem Oosthoudt was waarschijnlijk afkomstig van Den Haag en werd wegens een 'alcohol-probleem' in huize Rippens opgesloten. Het verslag of mischien is het beter de bron van Oosthoudt

Fragment van de kadastrale kaart van 1823. Het verbeterhuis was een kapitaal pand met een grote tuin, waarin de geconfindeerden zich konden 'ontspannen'. Het losstaande gebouwtje was mogelijk het 'getimmerte' waar de acht 'extra-lastige' bewoners in konden worden opgesloten. (Stadsarchief, HTA, stamboeknr. 9799)

als 'brief' te typeren, was waarschijnlijk bestemd voor de Bossche schepenen. Niet alleen doet Oosthoudt omstandig uit de doeken hoe het er in Huize Rippens aan toe gaat, maar tevens pleit hij voor vrijlating van zijn mede-geconfindeerde Johannes Goyaarts. Er zijn maar weinig 'ego-documenten', authentieke brieven, dagboek aantekeningen of verslagen bekend van gevangenen, 'krankzinnigen' en andere opgesloten. De kosthouder was er op verdacht dat er geen brieven of aantekeningen buiten de muren van zijn huis terecht kwamen.¹³ Slechte berichten waren niet goed voor de klandizie. De 'verbeterhuizen' werden zo nu en dan wel door de stedelijke overheid gecontroleerd, waarvan verslag werd gedaan, doch de werkelijke levensomstandigheden van de opgeslotene bleven meestal verborgen. Het

droevige relaas van Willem Oosthoudt is naast de officiële documenten een zeer belangrijke bron. Immers, uit een dergelijk verslag proeven we de omstandigheden waarin deze ongelukkige mensen waren opgesloten. Naast officiële documenten en literatuur over het fenomeen verbeterhuis zal ik me in deze bijdrage laten leiden door het verslag van de geconfindeerde Willem Oosthoudt.

Waarom werden mensen opgesloten?

In toenemende mate werd in de achttiende eeuw 'afwijkend' gedrag niet meer geaccepteerd. Gezaghebbende historici wijzen op de gevolgen van diepgaande sociale veranderingen die leidden naar toenemende proletarisering van de bevolking. Wangedrag wordt dan gezien als protest tegen uitbuiting, slechte arbeidsomstandigheden en de terreur van het geld in de markteconomie. Anderen menen dat het uniform van waarden en normen te zeer ging knellen. In de achttiende eeuw wordt het 'eerzaam' burger zijn belangrijk. Men diende meer en meer te voldoen aan de mores in de stand waarin men verkeerde en te passen in verande-

rende cultuurpatronen. Velen vielen echter uit de boot. Zwierige losbollen of lastige gekken kwamen terecht in zogenaamde verbeterhuizen. Niet voor een jaartje, maar soms decennia lang.¹⁴ Het aantal opnamen in inrichtingen steeg,¹⁵ er ontstond als het ware een 'trade in lunacy'.¹⁶ Het 'gat in de markt' werd ontdekt door exploitanten van verbeterhuizen die gegoede 'gekken' en losbollen tegen een aanzienlijke prijs wilden 'verzorgen'.

Vanaf het begin - in 1758 startte Jan van de Gevel zijn huis - werden in het Bossche verbeterhuis mensen ondergebracht die naar de toenmalige maatstaven niet meer vrij mochten rondlopen. Zij werden geconfinerd wegens het verkwisten van geld en goed, 'mijmeringen', overmatig drankgebruik, 'getroubleerde harssenen' en/of het tot schande maken van hun - meestal - gegoede familie. Het onderbrengen van deze mensen in dit en andere particuliere 'verbeterhuizen' was niet goedkoop en geschiedde veelal op verzoek van familie of bureu. De opgesloten in deze particuliere inrichting waren niet allen uit Den Bosch afkomstig. Soms kwamen de bewoners van zeer ver, uit Elberfeld in Duitsland, uit Den Haag of Wageningen. Ver uit het zicht van hun eigen gegoede stand en in het Bossche verbeterhuis geplaatst omdat wellicht het gerucht ging dat daar 'kwaliteit' geboden werd. Een redelijke verzorging, een fles wijn op z'n tijd, een eigen kamer, kortom een verzorging die bij de betere stand paste.

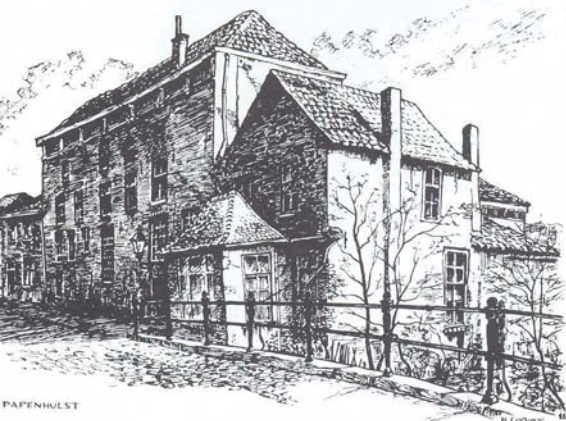
Hoe ging de opsluiting in zijn werk?

Het opsluiten van mensen ging niet zomaar, hoewel de procedure vrij simpel was. We moeten overigens bedenken dat de aanvragers voordat zij een verzoek tot opsluiting aan het gezag richtten zelf al heel wat hadden meegemaakt. Zonen en dochters die 'er op los leefden' waren vaak jaren lang getraceerd op tuchtigingen en 'gekke' familieleden kwamen soms

niet meer op straat omdat ze letterlijk aan een tafelpoot waren vastgebonden. Veel indieners van een verzoek tot opsluiting waren ten einde raad. Om een verwant op te laten sluiten diende een traject gevolgd te worden, waarbij medici en andere specialisten hun oordeel uitspraken over het vermeende afwijkende gedrag. De indieners van een verzoek tot opsluiting waren in de meeste gevallen naaste familieleden of de echtgenoot. Het verzoek met de beschrijving van de 'wandaden' of 'gekte' van de 'patiënt' door familieleden werd vaak kracht bijgezet door verklaringen van bureu, die niet zelden onderstreepten dat ook zij gevaar liepen. Bestond de wandaad uit veelvuldige dronkenschap dan was het immers denkbeeldig dat door het omstoten van een brandende kaars een hele straat in vlammen opging. Bij krankzinnigheid werden de verzoeken ook ondersteund door een geneesheer die de nadruk legde op de warrige toestand van de patiënt en dat hij een gevaar vormde voor zijn huisgenoten door aanvallen van razernij of het uiten van bedreigingen. Het verzoekschrift belandde bij een speciale commissie uit de schepenen die uiteindelijk het oordeel velde. Dit oordeel kwam tot stand zonder de persoon waar het om ging te horen. De schepenen volgden meestal het verzoek als het ging om plaatsing in een gewenste bewaarplaats. Vroegen de aanvragers of de 'patiënt' ergens binnen 's lands grenzen terecht kon, dan bepaalden de schepenen de plek van opname waarbij ook op de verzorgingsprijs werd gelet. De verzoeken die in het Bossche stadhuis belandden werden niet altijd beloofd met een plekje voor de al of niet vermeende gek in het verbeterhuis van Van de Gevel en zijn opvolger Rippens. Reinier van Arkel kwam ook in aanmerking. Het lijkt er op dat daar 'krankzinnigen' terecht kwamen wier familierelaties, die moesten betalen, minder geld bezaten.¹⁷

Om van een lastig familielid af te komen werd een verblijf in de koloniën in Oost- of West-Indië ook geschikt geacht. In 1771 dienden de ouders van Jan van Oostrum een verzoek bij de Bossche schepenen in om hun zoon naar de Oost of de West te mogen sturen. Jan was lui en verkwistte geld. Jan leerde eerst voor timmerman, toen ging hij broodbakken, waarna hij het vak van verver en glazenmaker uitoefende. Vermaningen en kastijdingen hielpen niet. Kortom, Jan was een ondankbare zoon die niet wilde luisteren en het gezin van Oostrum naar de afgrond voerde.¹⁸ Familie vroeg ook wel of hun verwant een tijdje op de gevangenpoort kon verblijven. Dat was het geval met Carolina Bodestaff. Haar broers meenden dat zij door haar gedrag 'hunne gansche familie een onuitwisbaare flettriture staat' toebracht. Zo zette zij haar familie te kijk door 'haare geile en dartele lusten te verzaadigen' aan twee Franse soldaten. De broers dachten dat ze op zeker moment een grens zou passeren en dan strafrechtelijk zou worden vervolgd. Fluks naar de 'gijzelkamer' op de gevangenpoort, voordat de schepenbank een straf oplegt, bedachten de broers.¹⁹ Kloosters waren eveneens een geschikte plek voor 'heropvoeding'. Deze religieuze instellingen hielden hun deuren geopend om lieden met afwijkend gedrag op te sluiten danwel te verzorgen, uiteraard tegen betaling. De achttienjarige Maria Haarbosch had zich 'overgegeven aan een seer ongereegelde en ongebonden levenswijze, begeevende sich bij nacht en ontijden jeegens wil en verbod uyt het huys en omgaande en verkeerende met allerlei soort van slecht en ontugtig volk en ligtekoyen'. Maria luisterde niet naar de vermaningen van haar moeder die daarom de schepenbank inschakelde om haar dochter in het vrouwenklooster 'Barbe' in Luik te laten opsluiten, 'het securaarste en min kostbaarste'.²⁰ De Penitenten in Maastricht en de Birgittinessen te Uden

namen eveneens ontspoorden voor heropvoeding op, doch ook oude mensen die 'krankzinnig' waren of, zoals wij thans menen, aan een vorm van dementie leden. Gereformeerde losbollen en krankzinnigen werden op verzoek wel in het voormalig leprozenhuis in Dordrecht of in het Goudse tuchthuis opgesloten. Het Blauwhuis, het verbeterhuis in Schiedam was speciaal ingericht om vrouwen te 'verbeteren'. In 1768 werd een verzoek ingediend door de Bossche notaris Philip Mans om zijn echtgenote Elizabeth Roover (waar hij reeds middels Tafel en Bed van was gescheiden) daar te laten opsluiten wegens haar 'genegentheijt van sterken drank' waardoor zij een gevaar vormde voor haar zelf en haar omgeving. Opsluiting in het Blauwhuis werd noodzakelijk geacht ter 'voorkominge van ongelukke en schande van den requirant en haare familie'.²¹ In de omgeving van de stad bevonden zich ook nog enige particuliere bewaarplaatsen. Het lijkt er zelfs op dat het dorp Dinther daarin gespecialiseerd was.²² Meestal werd na een jaar het gedrag van de 'patiënt' opnieuw bezien, waarna of vrijlating gelast werd of hernieuwde opsluiting bevolen. In het reglement voor het Bossche verbeterhuis dat in 1779 werd vastgesteld stond niet alleen dat slechts na toestemming van de magistraat iemand opgesloten mocht worden, maar ook dat voor ontslag toestemming van de heren schepenen nodig was. Er moest aangetoond worden dat de opgeslotene in die mate was gecorrigeerd en het gedrag was veranderd dat hij of zij geen last voor familie, buurt en samenleving meer betekende. Zoals reeds werd opgemerkt diende voor kost en inwoning betaald te worden. In de inventaris van de boedel van Huize Rippens uit 1794 vinden we bedragen genoemd die geconfinerden schuldig waren voor hun verblijf bij Rippens. Uit het genoteerde wordt duidelijk dat niet iedereen hetzelfde bedrag betaalde.

Harry Corvers tekende het Klooster van de Arme Clarissen aan de Binnendieze, waar later het verbeterhuis werd gevestigd.

(Stadsarchief, HTA, stamboeknr. 1287).

Een aantal bewoners betaalde f 62,50 per kwartaal, anderen f 50 of f 32,50 per kwartaal.²³ Uit de *Conditien en Voorwaarden* van het *Besloten Kost- of Verbeterhuis* (1824) blijkt dat er twee verzorgingsklassen waren. 'Voor huisvesting, behoorlijke Kost en Drank, waar van de Persoon op gezette tijden wordt voorzien, eenen afzonderlijke en geschikte Kamer, met de noodige bediening en bewaring, daar onder begrepen, het bewassen en herstellen van het Linnengoed en stoppen van Kousen, wordt 's jaarlijks betaald: Voor de Eerste Klasse f 356,= en Voor de Tweede Klasse f 256,=. Dames of Krankzinnige personen worden niet dan in de Eerste Klasse aangenomen'.²⁴ In 1842 bedroeg het kostgeld in het verbeterhuis van Rippens f 507,= per jaar, een aanzienlijk bedrag.²⁵

Welke mensen kwamen in een 'Verbeterhuis' terecht?

In het archief van de Bossche Schepenbank bevindt zich een aantal registers waarin opgetekend staat welke mensen opgesloten werden. Daarnaast zijn er

rekesten om relaties opgesloten te krijgen bewaard gebleven.²⁶ Om enig idee te krijgen wat voor mensen er werden opgesloten geven deze bronnen uitstekende informatie. De bron laat zien wat in die tijd als onaangepast gedrag werd beschouwd. Daarbij dient wel opgemerkt te worden dat de indianers van de rekesten hún 'probleem-gevallen' wilden laten opsluiten. De informatie die verstrekt werd was gekleurd. De toestand werd vrijwel zeker donkerder afgeschilderd dan de werkelijke situatie was. Het gaat niet om 'doorsnee-types', wel hadden deze mannen en vrouwen met elkaar gemeen dat hun naasten hun gedrag als ongewenst bestempelden.²⁷

Overheersend waren de klachten over personen die niet meer thuis te handhaven waren wegens hun buitensporig gedrag dat al snel, bij gebrek aan kennis, tot 'krankzinnigheid' herleid werd. Immers er bestond geen absolute maatstaf voor krankzinnigheid. Gek is hij die door zijn omgeving als zodanig wordt bestempeld. In de rekesten en rapporten werd krankzinnigheid omschreven met termen als lijdend aan 'een soort van mijmeringen', 'onnoselheid', 'toevallen', 'dangereuse frenesiën en phantasmata', 'innocentie', of 'dolzinnigheid'. Wie er nu eigenlijk echt 'krankzinnig' waren is door ons moeilijk vast te stellen. Zo werd rond 1779 door de in het Gelderse Bemmeler woonachtige Land-, Dijk-, en Gerichtschrijver Mr. C.C. van Oven een verzoek gericht aan de Schepenen van 's-Hertogenbosch om zijn zoon I.J.W.H. van Oven op te mogen sluiten 'ter voorkoming van den voortgang der verregaande buitensporigheden'. De 'fouten of gebreken' van zoon van Oven bestonden er in dat hij zich niet ontzag 'verdigsels te formeeren en onwaarheden voor waarheden op te geven'.²⁸

Een 'ongebonden levenswijze' kon voor familie evenzeer een reden zijn om

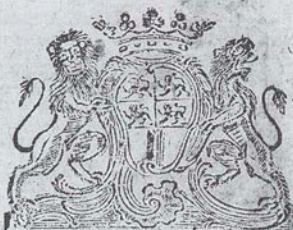
A^o 1779N^o. 98

ROTTERDAMSCH

COURANT:

Donderdag

den 12 Augustus.

Op Donderdag den 19 Augustus 1779, des avonds tuschen 6 a 7 uren, zal binnen de Hoofdstad's Herroogenbosch, in het Wyn- en Koffijhuis den Zwarten Arend aan de Grootte Markt, publyk by inzettinge worden verkogt, een schoone groote weldoortimmerde HUIZINGE en ERVE, voorzien van 16200 boven als beneden Kamers, Kieer- en Turf-Zolders, 2 Keukens, groote Steene Verwulfe Kelder, met nog een GETIMMERTE van 8 Vertrekken (aangelegd tot seure bewaringe en plaatsinge van perfonen, welke by Autorisatie van den Gerechte worden geconfinieert, en waar in door wylen Johannes van de Geve sedert omtrent 22 Jaren die zaken, als Bewaarder van diergelyke perfonen, met veel succes is geëxerceert en nog tot heden van 16 Commenfalen voorzien is); als mede een STALLINGE voor 8 Paarden, met een Knechts Kamerje daargater; een groote BINNEN-PLAATS en TUIN daar aan, met een Steene Muur daar om, en voorzien van een party welldagende Vugt-Boomen, alle geftaan en gelegen binnen voorfz. Hoofdstad's Bosch, op den Papenhulst, Zuidwaards, de Sroom de Dieze: zykende op Donderdag den 2 September 1779 het Hoogzel ter plaats en uren voorfz. daar van uitsaan. En word de voorfz. Huizinge en Erve Verkogt onder Conditie dat den Kooper, des begerende, de helfte van zyne uit te lovene Koop-Penningen, ter zaken des Koops, daar op kan laten staan, tegen den Intrefse a 3 en 1 halve Gulden pr. Cento jaarlyks. Nader onderrigting te bekomen en de Conditien van Verkoopinge te zien by den Notaris en Procureur Johann. Peter de Balbian te's Bosch. De Brieven franco.

Te Zwol by S. CLEMENT en Zoon F. CLEMENT is gedrukt en alom by de voornaamste Boekhandelaars te bekomen: *Nationale Leerreden over Ezra 3 vs 12, en Proeve voor 't Nederland. Toneel*, door den Auteur nagezien; Tweeden Druk, vermeerderd met: *Pietje en Aguietje, of de Doof van Pandora*, ter gelegenheit van de Derde Eeuw van de Unie van Utrecht, beide door de Heer Van Haren.

Toen Johannes van de Gevel (in de krant staat Johannes van de Geve) overleed werd het pand te koop aangeboden. Via zijn erfgename Anna Maria van Cranenburgh werd het eigendom van de familie Rippens. Een advertentie verscheen in landelijke kranten.

(Stadsarchief, Bibliotheek, Collectie niet-Bossche kranten, doos 13)

iemand te laten opsluiten. Daarnaast werden er verzoeken ingediend waarin geklaagd werd over 'buitensporige verkwisting' die een gezin naar de bedelstaf voerde of een grote aanslag was op het familiebezit. Verkeerde genoegens, nauw gerelateerd aan het smijten met geld, werden in de rekestten eveneens genoemd als reden om iemand op te sluiten. In 1797 bereikte de Bossche municipaliteit een rekest van Susanna Staudnitz. Zij verzocht de heren om haar man, Wilhelmus Engelbertus Buschman, penningmeester van de Polder Laag-Hemaal, te laten opsluiten. Buschman had zich 'overgegeven aan

eene zeer ongereegelde, verkwistende en losbandige leevenswijze, maar vooral aan verkwistingen, zoo in het doen van nuttelooze en buytensporige verteeringen en reizen aan dat gebrek eijgen, gelijk meede het onmatig drinken van sterke dranken.' Het liep met Buschman volledig uit de hand. Echtgenote en vrienden die medegetuigden kregen hun gelijk. De verkwisster Buschman werd op 'een verzeekerde plaats' opgeborg. ²⁹

'Overmatig drankgebruik' was een veel voorkomende reden om iemand op te laten bergen. Uit dronkenschap kwam niet alleen onhebbelijk gedrag voort, maar het veelvuldig drinken leidde ook tot gevaarlijke situaties en kon bovendien tot krankzinnigheid leiden (het syndroom van Korsakof). Een 19e eeuwse geneesheer schreef dat er in Dordrecht in vergelijking met Amsterdam zo opvallend veel krankzinnigen waren. Hij weet dit aan het veel-

vuldig drankgebruik der Dordtenaren.³⁰ Alcoholmisbruik was ook in Den Bosch een groot probleem. De Bossche medicene docter Abraham Walkart merkte in 1779 het volgende op: 'Onder de gemeenen man vindt men veele slempers, die hun tijd en geld met oud bier, en vooral jenever in de kroeg te zuipen, jammerlijk verkwisten, en 't huis in armoede en onreinigheid leeven; niet weinigen worden 'er door tot den bedelzak gebragt (...) Door dit overdaadig gebruik van sterke dranken ontstaan meer kwaalen als men veel ligt denkt: de menschen krijgen eene schraale gestalte, de spieren krimpen als het ware in, en de beenen beginnen de zogenaamde jeneverkuiten te vertoonen; uit de ouderen die zich in dronkenschap toegeeven worden dikwijls gebrekkige kinderen en overblijffels gebooren'.³¹ De Dordtse dokter legde verband tussen alcoholisme en krankzinnigheid. Walkart wees op de sociale kant en op eventuele lichamelijke gebreken die overvloedig alcoholgebruik veroorzaakte. Dronkenschap leidde tot grote overlast en was een groot gevaar, vandaar dat burenen zich ook mee bemoeiden en vaak het verzoek om opsluiting onderschreven. In 1799 diende Anna Dickx een verzoek in bij de stadsregering om haar man, Reinier van Hommert, die herbergier was aan de Markt, op te laten sluiten. Anna deelde tot haar 'innigst leedwezen' mee hoe zij al geruime tijd 'verstooken is geweest van die huiselijke genoegens en vreugde die een vrouw met een braave man moet genieten, daar haar man zich daaglijks zo verre in den drank te buiten gaat, en als dan raazende vloekt, tiert en raast'. Anna Dickx vreesde voor haar leven. Haar burenen sloten zich bij het betoeg van Anna aan en voegden er aan toe dat Reinier zijn vrouw en kind met 'een blood mesch' uit het huis had gedreven en zijn echtgenote daar bij toeriep: 'Hoer, ik zal uw vermoorden'.³² Herstel van de huiselijke vrede was voor de indieners van groot belang, maar wat te

denken van de versterking van de orde in familie en gezin? Onmaatschappelijk gedrag ondermijnde de positie in de buurt. De eer van de familie stond op het spel.

Zoals uit het bovenstaande blijkt werden - kort gezegd - twee categorieën van mensen in een verbeterhuis opgeborgen: gestoorden en ontspoorde.³³

Het verbeterhuis van Rippens

Het Bossche verbeterhuis, dat in tegenstelling tot verbeterhuizen in andere plaatsen geen beeldende naam droeg, lag aan de Papenhulst.

In een advertentie in de Rotterdamsche Courant van 12 augustus 1779 - verschenen na het overlijden van Jan van de Gevel - lezen we dat het huis bestond uit 16 kamers, kleer- en turfzolders, 2 keukens, een grote stenen 'verwulde' kelder en een 'getimmerte' van 8 vertrekken 'aangelegd tot secure bewaring van personen'. Voorts stond er nog een stal voor 8 paarden, met daarachter een 'knegtskamertje' en een grote ommuurde binnenplaats en tuin 'voorzien van een partij weldragende Vrugt-Bomen.' De tuingrensde aan de Dieze. Uit de inventarisatie van zijn boedel die na het overlijden van Martinus Rippens in 1794 werd opgemaakt blijkt dat het verbeterhuis ook toen nog steeds 16 kamers omvatte alsmede het 'getimmerte van 8 vertrekken, aangelegd tot secure bewaringe en plaatzing van perzonen'.³⁴

Van twee geconfineerden - Beer of Barend Kann en juffrouw Maus - werden toen de kamers afzonderlijk genoemd en de boedel opgemaakt. Het is niet onwaarschijnlijk dat er voor hen meer kostgeld betaald werd dan voor de vijftien overige geconfineerden die op dat moment in Rippens' huis verbleven. Een kleine vijftig jaar later wordt over de inrichting van het verbeterhuis meegedeeld dat het gebouw uit kleine kamertjes bestond. Daarnaast bleek er zich een badkamer in te bevinden en

boven in het gebouw waren twee ziekenkamers. De vensters van de kamers waren voorzien van traliën, 'waarvan eenige zeer ongeschikt, wegens het gevaar van aan spitse punten zich te kunnen beledigen'. In een bijgebouw bevonden zich enkele donkere hokken waarin een stoel en een tafeltje stonden. Het meubilair in het huis was over het algemeen 'zeer onaanzienlijk en bekrompen voor de gegoedde klasse die hier alleen wordt opgenomen'.³⁵

Verbetering in het verbeterhuis?

Hoewel het Verbeterhuis aan de Papenhulst een particuliere inrichting was, stond het huis onder toezicht van de 'Wet of Magistraat'. De stadsregering oefende controle uit op de behandeling van de geconfineerden en wenste 'tegens kwaade behandeling zorg dragen'.³⁶ Het besluit om het huis onder toezicht te stellen werd in augustus 1779 genomen toen het huis verkocht zou worden. Daarbij constateerde de stadsregering dat er steeds meer mensen in het verbeterhuis werden opgesloten.³⁷

Op dat moment werd ook het reglement vastgesteld *Op de konfinementen in Stadts Verbeterhuis- of huizen*. Visitatie van het verbeterhuis vond twee maal per jaar plaats. Een commissie uit de schepenen bracht dan een bezoek aan het Rippenshuis en controleerde of het reglement wel werd nageleefd. Van een visitatie uit 1781 is een verslag bewaard.³⁸ Rippens en zijn vrouw werden gehoord. Beiden verklaarden helemaal niets ten laste van de 'kommensalen' te berde te willen brengen. Na het gesprek met de leiding werden de opgesloten ieder afzonderlijk gehoord. Allen verklaarden 'eenparig zeer vergenoegd te zijn over de behandeling van den kommensaalhouder en -houdster'. In het huis verbleven op dat moment veertien personen, waarvan vier 'innocenten', zoals verstandelijk gehandicapten wel genoemd werden. Een aantal geconfineer-

den uitte in het gesprek met de schepenen een wens. Andries van Voorst die sedert 1777 in het huis verbleef zou gaarne een gesprek hebben met een zekere Christian uit Nijmegen (een soldaat onder Douglas), Anna Christina Hoogwerf³⁹ (sedert 1778 bij Rippens) wenste haar familie te schrijven, Jan van Woerkom (bij Rippens sedert 1778) wilde graag het huis verlaten en Mr. Carel Christiaan Lotichius uit Nijmegen (sedert 1774 in het verbeterhuis) verzocht 'satisfactie over gelede hoon of wel permissie om aan zijn regering te schrijven'. Enkele klad-aantekeningen over een bezoek in december 1788 en februari 1789 zijn ook aanwezig.⁴⁰ De geconfineerde Van Voorst werd een 'pacquet' overhandigd. De man zat reeds 12 jaar in Huize Rippens: hij zou graag zijn ouders eens schrijven. Barend Kann bleek mishandeld te zijn door mede-geconfineerde Lotichius die al 15 jaar vastzat. 'Vrouw Schoneus' zat drie jaar vast en nu mocht zij naar huis. Zij liet weten dat ze niet wist waar haar kind was. In 1792 werd bij de visitatie geconstateerd dat de opgesloten 'gemaltraiteerd' werden.⁴¹ Het bezoek van de schepenen in 1794 liet de volgende notitie na: 'de poincten aldaar genoteerd, provisioneel buiten dispositie te houden'.⁴² Hield de commissie het verslag van de visitatie in beraad of verdroeg de toestand in Huize Rippens geen verslag in het resolutieregister? Over bezoeken in andere jaren zijn we niet geïnformeerd. Alles wel in Huize Rippens?

Als het aan het stadsbestuur lag diende het 'verbeterhuis' echt commensalen te 'verbeteren'. Verbetering van ondeugende commensalen was mogelijk. Bijvoorbeeld door hen het Woord van God voor te houden. Voor afzondering van geconfineerden toonde het gezag wel begrip, maar - zeggen de schepenen - dan blijven zij ook verstoken van 'den openbaren Godsdienst'. Dat is een ernstige zaak, omdat ook deze mensen recht hebben op 'een

stichtelijk aanspraak' en dan bovendien 'een opleiding tot Godsdienst' ontvangen. Allengs vatte aan het einde van de achttiende eeuw de mening post dat de Albestierder aan deugdzame en brave burgers genoegens uitdeelde. Een redelijk en stichtelijk woord mocht dus niet ontbreken. Rippens werd daarom verplicht een der 'krankbezoekers' - deze deed de klusjes waar de predikant geen tijd voor of zin in had - toe te laten. De krankbezoeker moest op zondag de opgesloten, die van de 'Hervormde Godsdienst' waren, enige 'kapittelen' uit de Bijbel voorlezen, met hen bidden en hen tot 'waare Godzaligheid opwekken'. Immers 'De Godsdienst is ons aller waard, Hij geeft ons zoete rust op aard'.⁴³ Voor gereformeerd en katholiek had Rippens geestelijk voedsel in huis. Zo bezat de katholieke Martinus Rippens een paar boeken die wellicht handig waren voor een kosthouder die gelovigen van verschillende huize diende te begripen en uit elkaar te houden. Naast een 'Roomse bijbel' noteerde de notaris het bekende catechismuswerk van de orthodox gereformeerde 'vader' Hellenbroek en het 'Geloofsgeschild' van Ducardin.⁴⁴ Maar op de aanwezige lutheraan en de jood was niet gerekend. Het stedelijk reglement voorzag ook niet in pastorale verzorging van katholieke, lutherse en joodse geconfinerden.

Gelezen werd er in Huize Rippens, maar niet tot ieders genoegen. Integendeel, het lezen bleek een enorme bron van ergernis te zijn. 'Een ander Roomsche gezinde' schreef Oosthoudt, 'een bittere Paap (...) gaet nae zijn kamer en haalt een boekje, een pink dik, gedrukt te Antwerpen - het behelst het lijde van Christus in gebrekkige poësi. In plaats van leezen zo zingt hij het zelve hart, zoo dat de andere die in de kamer waren elkander niet konde horen off verstaan. De Jood gaet ook nae zijn kamer en haalt een boek dat over Oostindiën schrijft, en leest mede hart op, zoo dat het in de kamer niet te houde was'.

Het geloof was een teer punt in het Ripenshuis waar 'ieder' wat anders geloofde, tenminste toen Willem Oosthoudt er vertoefde. De 'bittere Paap' Weijman, wenste zijn vrouw te schrijven dat zij hem laat plaatsnemen in een huis 'daer alle Roomsche zijn'. Een discussie tussen lutheraan Van Aussem, de jood Kann, de 'verstandigste Roomsche gezinde' NN en Willem Oosthoudt over het woordje 'Amen' leidde tot ingrijpen van de kosthouder Rippens die binnentrad en riep: "wat is hier voor een leevemaakt" en Oosthoudt verbeterde toevoegde: "en gij mijn heer legt al dikwils te lullen van religie. Ik zeg dat gij voor den blixem zult zwijgen".

Het Verbeterhuis van Rippens werd ook wel 'correctiehuis' genoemd. Men hoopte dat de in het huis geplaatste ontspoorden 'vanzelf' wel beter zouden worden of wellicht door het toedienen van enige correctie. 'Buitengewone correctie' kon plaatsvinden, doch alléén na toestemming van de schepenen. De geconfinerde Willem Oosthoudt meldde in zijn verslag dat de 'directie' bewoners mishandelde, maar er werd - vanwege de klandizie - overgezwegen. Een slechte behandeling was uitdrukkelijk verboden. In het reglement uit 1779 werd immers gezegd dat de eigenaar 'zijne kommensalen ordentelijk (zal) moeten behandelen, behoorlijk verplegen en de kastijdingen met matigheid oeffenen. Altoos indagtig zijnde, dat deze ongelukkige menschen best door zagtheid worden geregeerd. En de geconfinerde wegens wangedrag, na het oogmerk van deze ingestelde huizen, tot ene betere levenswijze moeten worden opgeleid'. De mishandeling van Oosthoudt, behoorde tot de categorie 'buitengewone correctie', waarvoor, volgens de letter van het Reglement, toestemming van de schepenen vereist was. Het stadsbestuur greep wel eens in. Zo werd Rippens in 1792 bij het stadsbestuur op het matje geroepen.

Uit de visitatie was gebleken dat zijn 'commensalen niet wel behandeld werden en speciaal dat de knecht van Rippens dezelve had gemaltraiteerd'. De knecht diende binnen drie dagen te worden ontslagen.⁴⁵

De leiding trachtte de opgeslotenen ook wel te corrigeren door strafmaatregelen zoals 'zwaardere opsluiting', onthouding van bepaald voedsel of isolement. Eerder werd opgemerkt dat tot het verbeterhuis van Rippens een 'getimmerte van 8 vertrekken' behoorde, 'aangelegd tot secure bewaringe'.⁴⁶ In een van deze vertrekken werd de lastige Oosthoudt ook opgeborgen. Of Rippens en zijn bedienden de straffen met het oog op verbetering toedienden is moeilijk te achterhalen. Uit het verhaal van Oosthoudt blijkt dat niet direct en lijken de strafmaatregelen tamelijk willekeurig en meer op het nemen van wraak. Door intimidatie en disciplineren probeerde Rippens 'zijn' commensalen in het gareel te krijgen. Een wijze van behandeling die tot ver in onze eeuw nog werd toegepast.

Een therapie voor of medische behandeling van krankzinnigen bestond niet. Opsluiting en afzondering, het in de boeien slaan en de dwangbuis werden tot het einde van de achttiende eeuw vaak als enige oplossing gezien om de samenleving te verlossen van de (vermeende) krankzinnige en niet om de ongelukkige te helpen. Werkzaamheden die de zinlozen verrichten vormden geen onderdeel van enige therapie, doch werden louter uit economische motieven verricht.⁴⁷

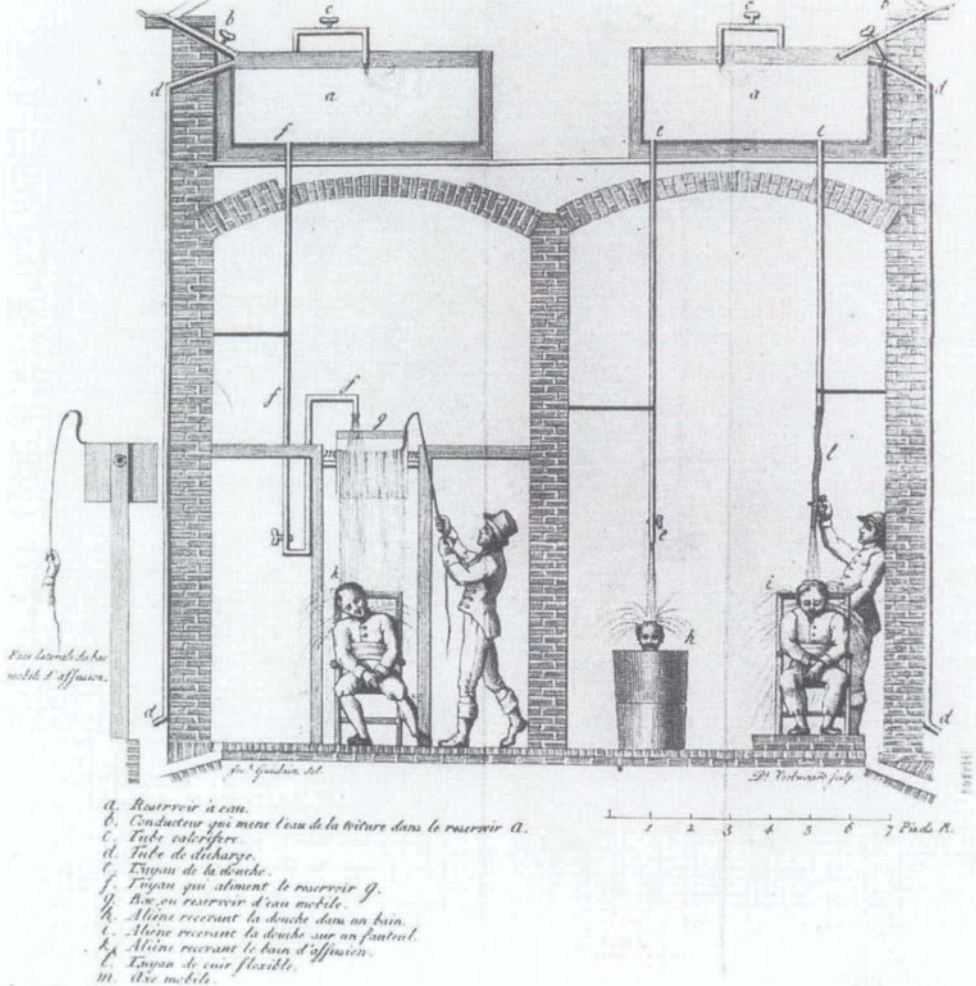
De geconfinerden werden wel eens opgezocht door een 'medicinae doctor', maar dat gebeurde niet altijd met instemming van Rippens. In 1784 klaagde Rippens zich er over dat twee stadsdoktoren met 'de commensaal' Anton Frowein, die aan toevallen leed,⁴⁸ gesprekken voerden zonder dat hij er bij mocht zijn. Na contacten met het stadsbestuur van Elberfeld in Duitsland, waar Frowein vandaan kwam,

werd besloten dat Rippens de zaak maar alleen moest opknappen. Hij kreeg de opdracht te 'doorgronden uit welke oorzaken Frowein die hevige toevallen overkomen'.⁴⁹ Observatie van de patiënt om zo te beoordelen waardoor de patiënt 'ziek' was geworden, werd om de een of andere reden belangrijk geacht. Van een behandelingsplan was echter geen sprake. Uit het verslag van de geconfinerde Willem Oosthoudt blijkt dat de krankzinnige 'Bovenlander', waarschijnlijk Johannes Jacobus van Aussem, 'gekken-vercierse-len' aan zijn armen had. Wellicht waren dat kettingen waarmee hij bij een 'aanval van razernij' aan een muur of aan zijn bed kon worden geklonken.

Mede van het oordeel van de stadsgeneesheer hing het af of de opgeslotene kon vertrekken of langer moest worden vastgehouden. In 1798 bevond E.J. de Weerdts zich wegens krankzinnigheid in Huize Rippens. Dokter Deckers schreef op 15 september van dat jaar aan het stadsbestuur dat hij op verschillende tijden met De Weerdts 'heeft gediscoureert over verschijde saken, aangenaeme en onaangenaeme' en dat De Weerdts 'op alles met groote moderatie en met goede reden heeft geantwoord'. Geneesheer Deckers oordeelde dat De Weerdts 't'eenemaal herstelt is'. Rippens sloot zich bij het oordeel van Deckers aan. Hij had 'de raisonnementen' van De Weerdts dagelijks gade geslagen en meende thans ook dat 'geene uitzinnigheid of het minste teeken van die quaal meer in denzelven bespeurd word'.⁵⁰

Of de stadsdokter bij ziekten en andere kwalen zich inspande voor de geconfinerden valt, indien we Oosthoudt moeten geloven, te betwijfelen.

Oosthoudt, lijdend aan een breuk en hartkloppingen, was niet erg ingenomen met de zorg van de medische stand. Na een vechtpartij met de mede-geconfinerde Bovenlander werd dokter Bolsius geroepen om Oosthoudt ader te laten, te verbinden en 'plaesters' te smeren. Oosthoudt

Therapie bestond niet. 'Gekken' werden aan hun lot overgelaten. In de negentiende eeuw verandert het denken over krankzinnigheid. De Gentse arts Joseph Guislain pleitte voor hydrotherapie. Lauwe of warme baden schreef Guislain voor bij patiënten die leden aan een te grote 'opgewektheid', zwaaemoedigheid of angst. 'Oververhitte' krankzinnigen zouden baat kunnen hebben bij een koude douche. Bij de inspectie van 1851 bleek Rippens een 'staand stortstraalbad' aangeschaft te hebben.

(Uit: Annemarie Kerkhoven en Annemieke Klijn, Beeld van de psychiatrie 1800-1970. Historisch bezit van de psychiatrie ziekenhuizen in Nederland (Zwolle 1996) p. 80)

klaagde bij Bolsius zijn nood over de afschuwelijke omstandigheden waarin hij verzeild was geraakt. 'Ik versogt hem nogmaals aan stadhouder en twee scheepenen te versoeke om alhier te komen, terwijl ik mishandelt wier. Hij (Bolsius -A.V.-) stont in de deur van de kamer en zij tegen mijn,

hij kon dat niet wel doen. Praesumtieff omdat hij beschroomt is omdat hij de practijcq van 't huijs zou verliesen. Ik zej nog: "wat hebt gij veel aan dit huijs", want doctor en chirurgijn worde zoo lang doemelijk geweert, waar van ik exempele in andere gezien heb'.

In 1842 bevonden zich in het huis acht krankzinnige mannen en vrouwen en een man die wegens wangedrag opgesloten zat. Van 'psychische leiding' was geen sprake, constateerde de inspectie in 1844. Enkele jaren later rapporteerde de inspectie dat de 'gegoeden moeilijk tot ander werk te krijgen' waren 'dan uitspanning (zoals) schommel, muziek, tuin, schaak, dam en kaartspelen, enkele malen rijden en eenige lectuur'.⁵¹

In 1851 schafte Rippens een 'staand stortstraalbad' aan, opdat 'de waterstraal al de deelen van het lichaam kan bereiken'.⁵² Koud water werd gezien als een goede remedie om heethoofden te laten afkoelen. Rippens bezat ook een grote tuin met vruchtbomen bij zijn verbeterhuis waar de opgeslotenen zich konden verpozen. Er was weliswaar gelegenheid tot 'lectuur - die meest godsdienstig schijnt - en tot teekenen en muziek', maar de krankzinnigen, zo werd in 1842 geconstateerd 'schijnen teveel aan hun zelve overgelaten te zijn'. Middelen tot bedwang had Rippens wel in huis, namelijk een 'dwangjak', opsluiting en een gordel met handboeien. De gordel werd echter niet gebruikt, zo verklaarde Rippens.⁵³

Leven in Huize Rippens

De heer Carel Christiaan Lotichius verbleef sedert 1774 in Huize Rippens. Uit een kladverslag dat gemaakt werd na een visitatie door de schepenen in 1789 bleek Lotichius nog steeds opgesloten te zijn. Of hij toen kans maakte om te worden vrijgelaten is de vraag. In een notitie werd namelijk melding gemaakt dat hij zijn lotgenoot Barend Kann had mishandeld.⁵⁴ In dezelfde notitie staat dat de geconfineerde Van Aussem in een 'gescheurde japon' liep. Nu kan Van Aussem natuurlijk achter een spijker zijn blijven haken. Het is echter ook mogelijk dat een vechtpartij de scheur ten gevolge had. Het verslag van Willem Oosthoudt laat aan duidelijkheid niets te wensen over. Er

heerste een grimmige sfeer in het verbeterhuis. Geweldpleging en mishandeling waren aan de orde van de dag. Omdat de particuliere inrichting geen tuchthuis was behoefde de opgeslotene zijn kost niet met harde arbeid te verdienen. Het gevolg was wel dat verveling toesloeg en de activiteiten die de geconfineerden ontplooiden, tot spanningen leidden en regelmatig uitliepen op vechtpartijen. Gestoorde en ontspoorde zaten zich samen te 'vervelen' rond het smeulend haardvuur, met volle flessen wijn en een schamele verlichting. Bronnen van conflict waren het geloof, de drank, de kachel, het eten en het voortrekken van de een boven de ander.

Het kaartspel - 'piquette' - dat door de bewoners werd gespeeld leidde tot ruzies en omdat er geschenken werd liepen de spanningen waarschijnlijk vaak hoog op. Vechtende commensalen moesten door Rippens en zijn helpers met geweld van elkaar worden gescheiden. Een lotgenoot van Oosthoudt, Gerard Blom, zoon van Johanna Catharina Hofmans uit 's-Hertogenbosch, was in het Rippenshuis opgesloten wegens drankzucht en 'eene allensints verkwistende levenswijze'. Volgens zijn familie sloeg hij alles aan stukken, schold en dreigde, hij gedroeg zich 'verwoet en quadaardig'.⁵⁵ Mensen als deze Blom zaten rond het haardvuur tezamen met vredelievende 'innocenten'. Drank speelde, als we Oosthoudts verslag lezen, een grote rol. Bovendien was de kosthouder zelf een liefhebber. Willem Oosthoudt die in het verbeterhuis zat wegens zijn drankmisbruik schreef: 'Waerom verkoopt hij (=Rippens) mij dan gedistilleert schoon het tevens een waarheid is dat het gedistilleert vermengt is met water, ten profijte van de kosthouder... Een man als de kosthouder zal mij dronkenschap verwijten die van de vroege morgen tot aan de late avond de Jenever rijkelijk gebruykt'. Zowel de drankzuchtige als de opgeslotene met een andere probleem, konden - uiteraard tegen betaling - van drank

genieten. Rippens had zo zijn voorkeuren, die wellicht verband hielden met de som geld die hij van de familie van de opgeslotene ontving. Oosthoudt tekende aan dat 'de Bovenlander' één fles wijn per dag kon drinken. Een 'melkkoe', die bovendien het recht genoot de kaars (één voor dertien geconfineerden) voor zich op tafel neer te zetten. De kaars, waar ook anderen bij wilden lezen of kaartspelen, leidde tot ruzie. Toen Oosthoudt het durfde de kaars een stukje te verschuiven vlogen de scheldwoorden over tafel: 'Spisboeff, Canaille etc.'

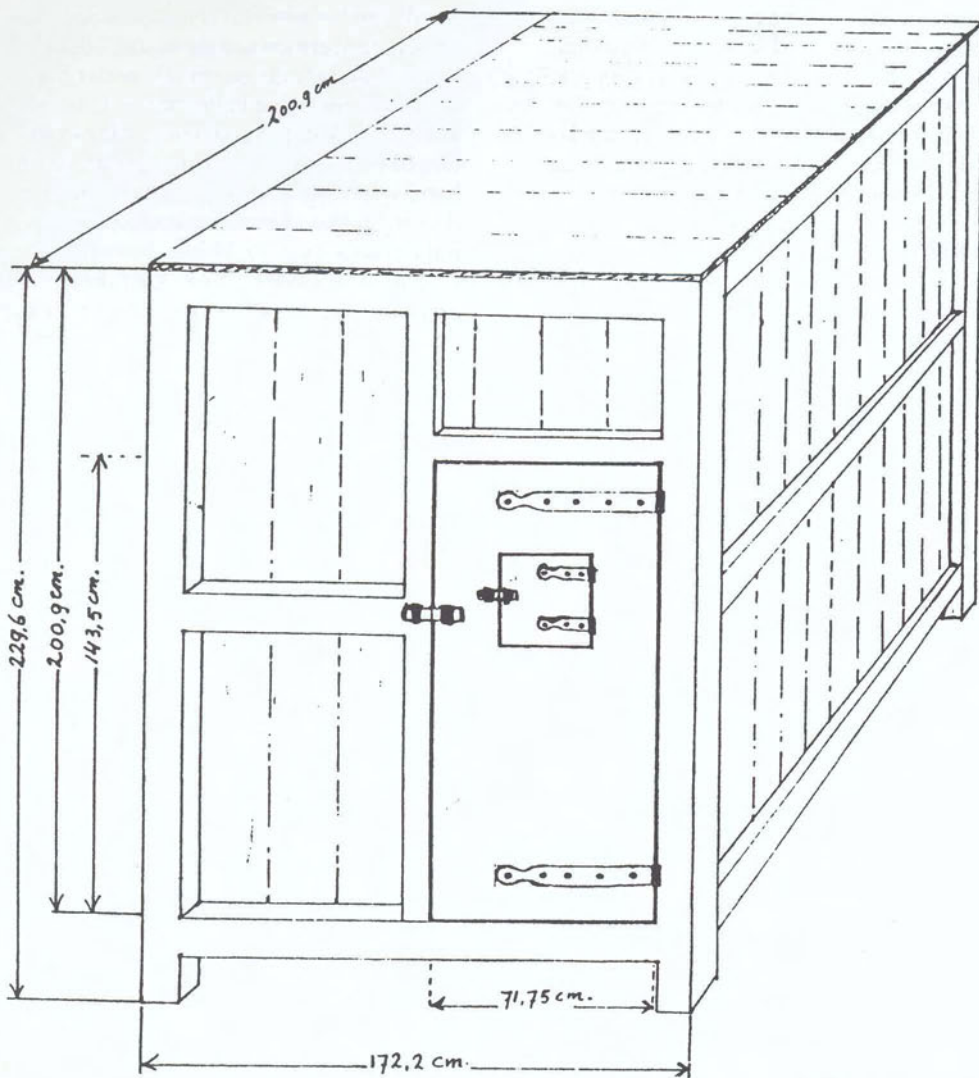
Onder het kaartspel werd flink geschonken en Rippens en zijn knecht lieten op verzoek meerdere flessen aanrukken. Oosthoudt merkte op dat de een meer mocht drinken dan de ander. In aangeschoten toestand begon de Bovenlander opnieuw te schelden. Oosthoudt en Van Aussem, de Bovenlander, stonden recht tegenover elkaar. 'Een gebore Holander wort niet gaern van een Bovelander geslagen' merkte Oosthoudt op, waarna een woordenwisseling volgde. Rippens probeerde tussenbeide te komen en voegde Oosthoudt toe: 'Wat legt gij te schelde op de Moffen?' Barend Kann werd getrakteerd op klappen met de 'gekken-verciersels' van Van Aussem. In de algehele vechtpartij die zo ontstond delfde Oosthoudt het onderspit: 'Ik moest het slagtoffer zijn omdat ik een Bovelander voor een moff had gescholden, die mij eerst schelde en dreigde te slaan'. Uiteindelijk verscheen chirurgijn Bolsius om de gekwetste Oosthoudt te helpen.

In het Rippenshuis zaten allen door elkaar. Er blijkt in het huis geen speciale afdeling ingericht te zijn voor de betere stand zoals dat in Amsterdam het geval was.⁵⁶ Allen, losbol, kranzinnige, dronkaard en deugniet, man en vrouw zaten rondom de haard, mocht de heer Rippens zich bereid tonen een turfje extra te laten branden. We laten opnieuw Willem Oost-

houdt aan het woord: 'Wil men, koud zijnde, zig verwarmen aan de kachel - ik heb de kosthouder zulx meermale onder het ooghe gebragt -, dog ik bequam tot antwoort, dat ik mijn jaren had en als mij ietwes overkomen mogt, de knegt dan bij de hand was. Dog ik was geen man van jaren doe hij kosthouder mij maltretteerde, en mij zes dagen op een klijnen kamer sloot daar ik maar tweemaal een kaars heb gehad en van de koude niet te houde was, door dien twee ruyten gebrooken waren, en ik op mijn versoeck geen stijffsel kon bekomen om dezelve met papier toe te plakken. Die kachel wert 3 en uyerlijck 4 maal daags gestookt met een hand vol vette kolen en de rest kluyten van kleij en stoff off Fijn van kolen gemengt. En daer moete zig dertien menschen bij verwarmen'.

Het huis omvatte redelijke en minder redelijke kamers.⁵⁷ Twee bewoners hadden hun kamer een 'persoonlijke' aankleding gegeven. Op de 'bovenkamer' waar Beer Kann verbleef bevonden zich naast een 'ledikant met een groen gestreepe behangsel' en het beddegoed wat meubels, een 'stilleken', een schilderij voor de schoorsteen, een spiegel en een leeslesenaar. Mevrouw Maus bezat enige meubels, waaronder een 'horologiekastje' en aan de wand hingen vijf schilderijen.⁵⁸

Het ligt voor de hand dat de opvattingen in de achttiende eeuw over zindelijkheid en hygiëne afwijken van onze ideeën. Niettemin viel het enkele bewoners, Barend Kann en Willem Oosthoudt op dat een medegeconfineerde uit Den Bosch met zweetvoeten en luizen behept was. Het aantrekken van schone kleding was niet gebruikelijk, maar dat verschijnsel was niet beperkt tot het verbeterhuis. Toch was dit voor Oosthoudt reden daarover enkele opmerkingen te maken. 'Een knegt en laatgenoemde (een uyt 's Bosch) hadde bejide zweeterige voeten, zoodat een Jood die over onse kamer moest pas-

Overall in Nederland werden lastige en gekke mensen opgesloten. De inwoners van Dinther leken er brood in te zien. In 1721 vervaardigde Henderik van den Bergh een 'geekskooy of kast'. De ongelukkige die in dit hok zijn dagen moest slijten was verstoken van licht en verse lucht. M. Rovers reconstrueerde het Dintherse dolhuisje. (Uit: W.H. Cornelissen, Krankzinnigenzorg in de 18e eeuw. Een bestek uit 1721 voor een dolhuisje te Dinther, in: *Brabants Heem* 40 (1988) p. 77).

seeren, wilde hij op de zijne komen, dikwijls tegens mijn heeft gezegt: "zeg hoe kont gij dat op die kamer houden". Ik liet de rame dikwils des nagts ope, daer en

bove was de Bossenaar met ongediert van luysen, zoodat ik mijn driemaal ter week moest uyttrekken en telkens van voorsien was. De Jood heeft mij betuygt dat hij

gezien heeft dat het ongediert tegens de gardijne van de Bossenaar opkroop. Dit heb ik gezien, dat hij de Bossenaar mij selfs aantoonde dat het ongedierte in de zwarte kousen was, die hij voor zijn bed op een stoel had hangen. Hij trok zig nu en dan wel uyt en vond telkens veel aan zijn aanhebbend goed en wanneer ik hem aanzette om zig meer nae te zien en te verschoone, zoo was zijn antwoord dat hij in 14 dagen maer één hemd tot verschoning kreeg. De gepensioneerde zoldaat en nog twee andere zijn meede onderheevigh aan ongedierte. En naast zulke luyden moet men zitten'.

De idee dat een verblijf in een particuliere inrichting 'betrekkelijk aangenaam' was omdat men in tegenstelling tot een verblijf in een tuchthuis 'niet behoefde te werken, kon lezen en schrijven en goed te eten en drinken' kreeg, schijnt mij, afgaande op de aantekeningen van de geconfindeerde Oosthoudt, voor het Rippenshuis niet op zijn plaats.⁵⁹ De kosthouder werd ook wel kastelein genoemd. Daardoor werd wellicht de indruk gewekt dat het verbeterhuis een soort van herberg was, waar het aangenaam toeven was.⁶⁰ De voorzieningen in het verbeterhuis leken echter nergens naar: het was er koud, de sfeer was grimmig, de relaties tussen de geconfindeerden waren niet best, de kosthouder dronk, het eten was van matige kwaliteit, het ontbrak aan hygiëne - zelfs gemeten naar de maatstaven van die tijd -, het ontvangen van bezoek was vrijwel uitgesloten en het schrijven van brieven werd bepaald niet aangemoedigd.

Uit het werk dat de historicus Spierenburg over verbeterhuizen in Holland heeft geschreven blijkt ook dat het schrijven van brieven nogal moeilijk lag. De leiding van een verbeterhuis was wantrouwig en paste censuur toe, hield brieven achter of ging er weinig respectvol mee om.⁶¹ Over correspondentie tussen de opgeslotene en relaties die buiten de muren van

het Rippenshuis woonden, bepaalden de schepenen in 1779 dat de 'commensaalhouder' - alsof hij slechts kostgangers hield - geen brieven die aan de opgeslotene waren geadresseerd in ontvangst mocht nemen. Brieven die de geconfindeerde schreef mochten het huis niet verlaten zonder medeweten van de schepenen. De schepenen eigenden zich ook het recht toe de brieven te openen.⁶² Bij de visitatie van het huis in 1790 werd door de opgeslotenen geklaagd dat 'casteleijn' Rippens papieren achterhield. Nader onderzoek wees uit dat het een brief betrof die de geconfindeerde Andries van Voorst aan de Nijmeegse schepenen De Man had geschreven. Rippens ontving van de Bossche magistraat een reprimande, ook omdat hij om de waarheid heendraaide.⁶³ In 1793 kwam de Bossche magistraat weer op de zaak terug. Toen was het met de correspondentie van de geconfindeerde Goyaarts mis gegaan.⁶⁴

De eerste landelijke Krankzinnigenwet die van 1841 dateert, leidde tot regulering en 'kwaliteitscontrole'. Bij een inspectie in 1844 werd geen best oordeel geveld over het Rippenshuis. Er heerste 'alom een gebrek aan zindelijkheid en orde' en het ontbrak ook aan 'de noodige psychische leiding'. De inspecteur verweet Rippens zuinigheid en onwil om geld uit te trekken voor verbeteringen. Een jaar later bleek de toestand verbeterd, de 'slechte hokken' waren verdwenen, maar er waren nog wel kamers waar veel ontbrak, bijvoorbeeld 'orde, zindelijkheid en versche lucht'.

Hoewel de toestand in Huize Rippens niet best was, bevonden zich in 1842 nog twee mannen en een vrouw in het verbeterhuis die na hun 'straf' te hebben uitgezeten wegens wangedrag geheel vrijwillig in Huize Rippens verbleven. Was er sprake van zo'n langdurige opsluiting dat functioneren in de maatschappij niet meer mogelijk was?⁶⁵

Enkele bewoners

De bewoners van het Bossche verbeterhuis hadden allen een nogal verschillende achtergrond. De kosthouder en verzorgers waren katholiek. In het huis verbleven katholieken, maar ook gereformeerden. Rond 1800 bleek ook een lutheraan onder de opgesloten te zijn, een - naar de mening van Oosthoudt - 'bittere paap' en een jood: Beer Kann. Bij het overlijden van 'commensaalhouder' Martinus Rippens in 1794 werd de boedel van het huis aan de Papenhulst opgemaakt.⁶⁶ Uit die akte blijkt dat zich in dat jaar 17 'commensalen' in het verbeterhuis bevonden. Van een aantal opgesloten is een klein of groot verhaal te vertellen.

Barend of Beer Kann,⁶⁷ volgens Oosthoudt 'een hoogmoedige Jood', kwam in 1790 in het huis van Rippens, want in dat jaar werd een inventaris van zijn goederen opgemaakt die hij bij zijn entree bij zich had.⁶⁸ Op 20 augustus 1794 werd op verzoek van zijn vader Lazarus uit Den Haag, Beer Kann uit het huis van Rippens ontslagen. Zijn vader had vernomen dat Beer tot 'bedaardheid' was gekomen.⁶⁹ Beer Kann was een tijdje vrij, maar werd in IJsselstein (U) gevangen genomen wegens 'abhorree-rende tentamina'. In 1798 kwam Kann uit de gevangenis en werd hij opnieuw bij Rippens ondergebracht met het advies hem af te zonderen van 'alle manspersonen'.⁷⁰ In 1802, Kann was toen 47 jaar, werd zijn confinement verlengd. Zijn vader achtte toen 'zijner aanhoudende losbandigheid en onverdraagelijk gedrag voor de maatschappij' een beletsel om hem vrij te laten.⁷¹ Zes jaar later werd over Kann opgemerkt dat zijn 'schandelijke geneigdheid nog ten vollen aanwezig is'. Zijn 'misdaad' kunnen wij wel afleiden uit de opmerking in een andere akte uit dat jaar: 'het bedrijven der schandelijke misdaad waar van de naam alleen afgrijzen verwekt'.⁷² Therapieën, voor zover deze werden toegepast, werkten kennelijk niet bij deze 'misdaad'.

In 1794 bevond zich ook **Baron Floris Adriaan van Brakell tot den Brakell** in het verbeterhuis van Rippens. Op verzoek van zijn verwanten werd hij wegens 'verkwisting' opgesloten. In 1792 zat hij al in het huis van Rippens, want toen werd de machtiging tot opsluiting door het gerecht van de Neder-Betuwe met drie jaar verlengd. In 1798 achtten de zonen hun vader 'alnog gevaarlijk in de samenleving der menschen' en het confinement werd verlengd.⁷³ In 1801 verzochten zijn zonen hem uit het huis van Rippens te ontslaan en hem te mogen huisvesten bij 'fatsoenlijke lieden', echter niet in het Land van Buren of de Nederbetuwe waar zij woonden.⁷⁴

In zijn verslag vermeldt Willem Oosthoudt 'een Bovenlander, op 't zij van Ceulen'. Deze 'Bovenlander' was de lutheraan **Johannes Jacobus van Aussem**. Op zesendertig-jarige leeftijd, in 1776, werd hij in het huis van Rippens geplaatst. Het verzoek tot opsluiting was afkomstig van een zwager en broer. De familie ondervond van Johannes vele 'verdrietelijkheden'. De kwaai Van Aussem had reeds elders in een verbeterhuis vertoefd, maar van de verzorging in Den Bosch verwachtte de familie dat hij tot een 'verstandige levens-aart' zou komen.⁷⁵ In een opsomming van aanwezigen in het verbeterhuis staat Van Aussem te boek als 'innocent'.⁷⁶ De Bovenlander werd door Oosthoudt niet als een vriendelijke baas beschreven: 'De Bovenlander springt op en schelt mij weeder voor Spisboeff, Canaillie etc. Ik leg mijn kaart needer en stae ook op tegen hem over, de tafel tussche beide. Ik diende op mijn hoede te zijn ingeval hij geslagen had, dat ik resistentie zou hebbe konnen doen, want een gebore Hollander wort niet gaern van een Bovenlander geslagen'. Willem Oosthoudt vond hem krankzinnig met zijn 'gekken-vercierselen'.

Van **Andries van Voorst** uit Nijmegen weten we ook iets meer dan zijn naam.

In 1771 zat hij in 'De Vurige Kolom', een bekend betershuis in Utrecht. Enkele jaren later bleek Van Voorst te vertoeven in het verbeterhuis van Nijmegen. In 1777 werd Van Voorst overgeplaatst naar 's-Hertogenbosch. In 1788 verzocht hij bij de visitatie van het Rippenshuis door de schepenen-commissie zijn ouders een brief te mogen schrijven.⁷⁷ Dat laatste werd hem door hospes Rippens niet toegestaan. In 1802 bezocht zijn dochter hem, en constateerde niet alleen dat haar vader 'volkomen' hersteld was, maar dat het verblijf in Huize Rippens veel geld kostte terwijl de verzorging maar matig was. De echtgenote van Andries van Voorst sprak in een rekest haar vrees uit dat hij 'door gebrek aan de nodige zorg uyt kommer en ellende ligtelijk zoude konnen bezwijken'. Knaagde een schuldgevoel aan de ziel van de verwanten? Van Voorst was ruim zeventig jaar toen hij ontslagen werd.⁷⁸

Sedert 1788 woonde **Cornelia de Jong** in het huis. Zij was 'innocent' en verbleef op verzoek van de gereformeerde kerkenraad van Schoonrewoerd bij Rippens. In 1789 constateerde een commissie uit de schepenen dat het beter ging met haar, zij 'rede-neert wel' was de opinie.⁷⁹ In 1803 werd zij ontslagen omdat de verblijfskosten te hoog werden.⁸⁰

Op verzoek van haar vader werd in 1778 tot zijn 'bittere smerte' **Alexandrina Diderica Brossaard** uit Dinther opgesloten. Vader was niet meer in staat zijn dochter thuis te houden omdat haar krankzinnigheid gepaard ging met 'kwaadaardigheid'. Brossaard voorzag dat indien er niet werd ingegrepen zijn dochter, maar ook zijn huisgezin 'in pericul des doods zoude worden gestelt'.⁸¹ Juffrouw Brossaard stond in 1781 te boek als 'innocent'.⁸²

Op 24 juni 1789 werd **Goduard Buys** uit Nijmegen op verzoek van zijn zuster opgesloten wegens 'menigvuldig wangedrag,

meest voortspruytende een liggaams indispositie'.⁸³ Vijf jaar later constateerde zijn zuster Delia geen beterschap doch 'aanhoudende verergering'. Goduard Buys werd in 1799 ontslagen wegens 'goed gedrag'.⁸⁴

In het verslag van Oosthoudt wordt ook **Johannes Goyaarts** genoemd. Hij kwam in 1782, toen hij 23 jaar oud was, bij de Cellebroeders in Sint Truiden. Zijn moeder, Geertruyd van Tiel, 'inwonende borgeresse en factoesse' verdroot het dat haar zoon 'zedert den tijd van vier jaaren een ergelijk en buytensporig leven leijde'. Johannes ging veel op reis, bezocht de nodige herbergen en gooide geld over de balk 'zonder dat men konde ontdekken waar van daan hij zig de gelden, daar toe benodigt, aanschafte'. Na een jaar werd hij op belofte van beterschap en omdat het verblijf bij de Cellebroeders te duur was in de kost besteld bij de kapelaan van Neeritter in het Land van Luik. Maar het ging opnieuw bergafwaarts met Johannes. Hij liep bij de kapelaan weg en zocht de fles weer op, 'verzuijmd de godsdienst', was brutaal tegen zijn moeder en wenste zijn 'ontugtig' leven voort te zetten. De moeder en zakenvrouw vreesde voor 'de ondergang van haar huys en affaires, welken zoo veel van de goede trouw afhingen'. Johannes werd toen voor een jaar vastgezet in het verbeterhuis van Maas-tricht.⁸⁵ Tenslotte belandde hij bij Rippens. Oosthoudt bepleitte zijn zaak: 'De voorn(oemde) Goijarts heeft berouw over zijn vorig gedrag, hetgeen hij aan twee a drie van ons meer dan eens heeft gezegt, en zal zig voor de voeten zijner moeder needer werpen om haar vergiffenis wegens zijn wangedrag te versoecken en twijffelt niet off zal daer in reusseeren. Terwijl zijn wangedrag veel oorspronk heeft dat hem een huwelijk met een Juffrouw van zijn staat is geweijgert. Als ook een portie in de Factorij, waer van zijn eene zuster van alles oorsaek is'.

Tot slot

Met name na 1750 werden in toenemende mate mensen opgesloten waarvan men meende dat deze de orde verstoorde. Via vrijheidsberoving trachtte men hen tot inkeer te brengen. Ook vandaag blijkt het noodzakelijk alcoholisten vanwege bijvoorbeeld het syndroom van Korsakof te behandelen. Zeer moeilijk opvoedbare kinderen worden ook uit huis geplaatst en familie is niet altijd in staat om een psycho-geriatriesch gestoorde ouder te verzorgen. Alleen in de achttiende eeuw was er geen sprake van therapie, laat staan van een kundige behandeling. In die tijd was het ook gewoon dat familieleden hun lastige en verkwistende bloedverwant lieten opsluiten om zo de eer van de familie te redden. Hoe vaak komen we in de verzoekschriften niet tegen dat de rekwetranten hameren op het feit dat hun losbol de familie tot schande maakt. De positie binnen de beroepsgroep of de buurtgemeenschap stond immers op het spel door het losbandige gedrag van zoonlief of het gekke gedrag van vader. Wegstoppen was een uitweg.

Gestoorden en ontspoorde konden heel lang in een verbeterhuis verblijven. De eerste vermelding van Andries van Voorst dateert van 1771. In 1802 werd hij, in de leeftijd van ruim 70 jaar, ontslagen. Van Voorst bleek toen slecht verzorgd te worden in het huis van Rippens. Toen in 1841 het Rippenshuis werd geïnspecteerd bleken er zich in het huis twee mannen en een vrouw te bevinden die daar ooit wegens hun wangedrag waren opgesloten maar allang hun 'straf' hadden uitgezeten. Ze verzochten de inspecteur 'geheel vrijwillig in hetzelfde te mogen blijven'. Hoewel condities in het huis van matige kwaliteit waren verkozen ze om veilig binnen de muren van het Rippenshuis te mogen blijven wonen. Deze mensen waren volledig 'gehospitaliseerd'.⁸⁶

In de negentiende eeuw werd het steeds moeilijker om een familielid wegens wan-

gedrag opgesloten te krijgen. Hoewel therapie voor krankzinnigen nog ver weg leek, werd waanzin meer en meer beschouwd als een ziekte die door medici moest worden behandeld. Het Verbeterhuis van Rippens verkreeg geen predikaat 'geneeskundig gesticht'. Als kosthuis bleef het huis ingericht voor moeilijke gevallen. In 1864 sloot J.J. Rippens de poorten. Vandaag worden mensen ook opgesloten. Niet omdat de eer van de familie op het spel staat, maar om als het enigszins kan hen - al of niet onder dwang - te resocialiseren. ■

Noten

1. Zie A.C.M. Kappelhof, *Reinier van Arkel 1442-1992. De geschiedenis van het oudste psychiatrische ziekenhuis van Nederland* ('s-Hertogenbosch 1992).
2. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch (GAHt), Oud Archief (OA), Diverse Stukken A 328, 10 januari 1713. Overigens verbleven er vaker krankzinnigen op de gevangenpoort. Zo werd in 1736 Matthijs Damen om zijn 'boosaardige' krankzinnigheid voorlopig op de poort geplaatst tot dat men gelegenheid had hem in het zinnelooshuis op te bergen. (GAHt, OA, Resoluties A 187, 9 juli 1736).
3. GAHt, Rechterlijk Archief (RA) 128/10 (A. Vos, *Dataschurk* nr. 1052).
4. GAHt, OA, Resoluties A 152, 22 september 1779. Jan van de Gevel was 'binnenvader' van Reinier van Arkel. Hij ontdekte 'het gat in de markt' en ging voor zich zelf beginnen (Kappelhof, *Reinier van Arkel*, 56-57).
5. Zie over de tevergeefse pogingen van Jan van de Gevel om met zijn nicht Anna Geertruy te huwen: L.F.W. Adriaenssen, Verbooden verwantschapsgraden. Anti-seksuele huwelijksbeletselen in de Noordbrabantse praktijk, in: *De Brabantse Leeuw* 46 (1997) 85.
6. GAHt, OA, Resoluties A 152, 22 september 1779. Jan van de Gevel vermaakte het huis aan Anna Geertruy van Kranenburgh, de echtgenote van Martinus Rippens. Nazaten van Martinus: Francis, Hamer en Joannes Josephus exploiteerden het 'Verbeterhuis' tot de sluiting in 1864. Zie: A.F.O van Sasse

- van Ysselt, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch* II ('s-Hertogenbosch 1910) 502-503, en P. van der Esch, *Geschiedenis van het Staatstoezicht op Krankzinnigen* II (Den Haag z.j.) 58-60.
7. GAHt, OA, Resoluties A 152, 29 december 1779.
 8. GAHt, Stadsarchief 1494-1815, nr. 2908c (Wijk C239). Beheer van een verbeterhuis was vaak een familiezaak. Zie: Pieter Spierenburg, *Zwarte Schapen. Losbollen, dronkaards en levensgenieters in achttiende-eeuwse beterhuizen* (Hilversum 1995) 37.
 9. Brief aan Regenten Godshuizen, 11 mei 1864 (GAHt, Toegangen Godshuizen G 4.2).
 10. Brief aan Regenten Godshuizen, 27 oktober 1865 (GAHt, Toegangen Godshuizen G 4.2).
 11. Van Sasse van Ysselt, *Voorname huizen* II, 509.
 12. Het verslag bevindt zich in GAHt, Stadsarchief 1494-1815, nr. 7910. Over Willem Oosthoudt is niet veel bekend. Over de periode dat Oosthoudt in het verbeterhuis van Rippens verbleef, zijn weinig gegevens bewaard gebleven. Zo ontbreekt het 'Protocol van autorisatie tot opsluiting' over de periode 1785-1801.
 13. Spierenburg, *Zwarte schapen*, 117.
 14. Zie bv. C. Lis en H. Soly, *Te gek om los te lopen? Collocatie in de 18e eeuw* (Turnhout, 1990) en P. Spierenburg, *Zwarte schapen*.
 15. Ook het aantal opnamen in Reinier van Arkel vertoont in de tweede helft van de achttiende eeuw een stijgende lijn (A.C.M. Kappelhof, "Dit huis bedwingt door opsluiting hen die rede ontberen." De gestichtsbevolking van Reinier van Arkel in Den Bosch 1650-1840, in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek* V (1988) 100).
 16. Anne Digby, *From York Lunatic Asylum to Bootham Park Hospital* (York 1986).
 17. Zie Kappelhof, *Reinier van Arkel*, 58.
 18. GAHt, RA 437, 19 februari 1771.
 19. GAHt, RA, Losse rekest, juli 1795.
 20. GAHt, RA, Losse rekest, juli 1771.
 21. GAHt, RA, Losse rekest, maart 1768.
 22. In 1759 beheerde de schoolmeester van Dinther, Pieter Loensma, een 'opbergplaats'. Catharina Maria de Jager vermeldde in het verzoek om haar echtgenoot Johannes Pieter Pronk (praeceptor van de Latijnse School in Den Bosch) te laten opsluiten dat hij desnoods met vastgebon-
 - den handen kon worden opgesloten (RA 436, 26 september 1758). Maria Hendriks Leyste exploiteerde in Dinther eveneens een huis 'alwaar meerdere personen wegens wangedrag bestelt wierde' (Zie verzoek om opsluiting van Helena Baggerman, weduwe ds. Jacob Michael Pierius, RA 438, 20 januari 1772). In 1773 werd de fabricage van een eikenhouten kooi aanbesteed om een zekere Jan van Schijndel in op te bergen. De maten van het hok: 7 voet breed en voorzien van eikenhouten dwarsspijlen, 2½ à 3½ duim breed etc. Zie: P.L. Leget-Kuijlen, Krankzinnigenverpleging omstreeks 1775, in: *De Brabantse Leeuw* XXXIV (1985) 30-31. In 1784 werd Lambertus de Bie op 'Zwanenburg' (een landhuis) in Dinther opgesloten (Losse rekest, 1789). Zie voorts over het maken van een 'geckskooij' in Dinther: W.H. Cornelissen, Krankzinnigenzorg in de 18e eeuw. Een bestek uit 1721 voor een dolhuisje te Dinther, in: *Brabants Heem* 40 (1988) 76-81.
 23. GAHt, Notarieel Archief (NA) 3377.
 24. GAHt, Nieuw Archief, Ingekomen Stukken 10 december 1824.
 25. Van der Esch, 60.
 26. GAHt, RA 435-438 Registers van Communicatoire Vonnissen (periode 1733-1774), RA 1916-1919 Protocollen van autorisatie tot opsluiting (periode 1775-1784 en 1794-1810), RA 1921 (Losse stukken periode 1803-1810). Rekest en machtigingen zijn chronologisch geordend (ongenummerde dozen). Diskettes met gegevens uit RA 435-438 en 1916-1919 zijn in het Stadsarchief verkrijgbaar.
 27. Spierenburg, *Zwarte schapen*, 29.
 28. GAHt, Stadsarchief 1494-1815, nr. 7910.
 29. GAHt, RA 1917, 13 juni 1797.
 30. J. Geesink, Opsluiting op verzoek in Dordrecht, in: *Kwartaal & Tekens* XV (1989) 5.
 31. A. Walkart, *Zaakelijk bericht over de natuurlijke gesteldheid der Hoofdstad 's-Hertogenbosch* (1779) 280-281.
 32. GAHt, OA, Diverse Stukken A 328, oktober 1799.
 33. Spierenburg, *Zwarte schapen*, 31.
 34. GAHt, NA 3377.
 35. Van der Esch, 60.
 36. GAHt, OA, Resolutie A 152, 11 augustus 1779.
 37. Zie noot 15.

38. GAHt, Stadsarchief 1494-1815, nr. 7910.
39. Zie over haar Kappelhof, *Reinier van Arkel*, 51-52.
40. GAHt, Stadsarchief 1494-1815, nr. 7903.
41. GAHt, OA, Resoluties A 201, 26 april 1792.
42. GAHt, OA, Resoluties A 201, 24 april 1794.
43. *Boekzaal der Geleerde Wereld*, 1797-I, 32. Een psalm voor kinderen n.a.v. Psalm 122.
44. GAHt, NA 3377. Flavius Josephus was ook in huis, alsmede 'Drie delen van de beschrijving van sBosch' door J.H. van Heurn.
45. GAHt, OA, Resoluties A 201, 26 april 1792.
46. GAHt, NA 3377.
47. Kappelhof, *Reinier van Arkel*, 42.
48. In het archiefstuk wordt Frowein zowel krankzinnig als zwakzinnig genoemd.
49. GAHt, OA, Resoluties A 199, 21 mei 1784.
50. GAHt, RA, Losse rekest, september 1798.
51. Van der Esch, 59.
52. Van der Esch, 59.
53. Van der Esch, 60.
54. GAHt, Stadsarchief 1494-1815, nr. 7903.
55. GAHt, RA 1894, fol. 225 ev., alsmede rekest d.d. 3 maart 1789, waarin verzocht werd Gerard Blom in de kluis bij Achel op te bergen.
56. Spierenburg, *Zwarte Schapen*, 31.
57. GAHt, NA 3377.
58. GAHt, NA 3377.
59. P. Spierenburg, Opsluiting op verzoek, in: *Spiegel Historiae* XVI (1981) 461. Spierenburg blijkt ook in zijn boek uit 1995 - *Zwarte Schapen* - het fenomeen Verbeterhuis als een redelijke verblijfplaats te zien: 'De gevangenen konden lezen, met elkaar een pijp roken, soms bezoek ontvangen en ze kregen goed te eten' (10). 'De voorzieningen in particuliere inrichtingen waren van zo'n niveau dat het rechtschapen deel van de rijke familie weinig schuldgevoelens hoefde te hebben over het lot van haar zwarte schaaap' (113).
60. Zie bv. het rekest inzake de opsluiting van Johan Fredrik Wilhelm van Oven in februari 1783. (GAHt, RA, Losse Rekest).
61. Spierenburg, *Zwarte schapen*, 114-115.
62. GAHt, OA, A 152, 22 september 1779.
63. GAHt, OA, Resoluties A 200, 15 en 19 januari, 26 februari en 22 maart 1790.
64. GAHt, OA, Resoluties A 201, 17 juli 1793.
65. Van der Esch, 58-60.
66. GAHt, NA 3377.
67. Waarschijnlijk een zoon van Hanna Boas en Lazarus Kann. De familie Kann behoorde tot het joodse patriciaat van Frankfurt, waartoe ook de familie Rothschild behoorde. De grootvader van Hanna, Abraham, was de grondlegger van het bankiershuis Boas (I.B. van Creveld, De Haagse familie Boas tijdens het Ancien Régime, in: *Misjpo-ge. Verenigingsblad van de Nederlandse Kring voor Joodse Genealogie* X (1997) 49-66).
68. GAHt, NA 3496, 3 februari 1790. In 1790 dienden alle joden uit Den Bosch te verdwijnen. Tot de formele gelijkstelling in 1796 mochten zij zich niet in de stad vestigen. Barend Kann werd kennelijk over het hoofd gezien, hij arriveerde juist in 1790. Zie: A. Vos, Vogelvrij of tweederangs? 's-Hertogenbosch en de joden in de achttiende eeuw, in: Joël Cahen en Anton van de Sande (red.), *Joods leven in Brabant. Bijdragen tot de geschiedenis van een minderheid* ('s-Hertogenbosch 1996) 78-79.
69. GAHt, RA 1917, 4 september 1794.
70. GAHt, RA 1917, 1 november 1798.
71. GAHt, RA 1918, 16 december 1802.
72. GAHt, RA 1921.
73. GAHt, RA 1917, 23 oktober 1798.
74. GAHt, RA 1918, 18 juli 1801.
75. GAHt, RA 1916, 4 januari 1776.
76. GAHt, Stadsarchief 1494-1815, nr. 7910.
77. GAHt, Stadsarchief 1494-1815, nr. 7910.
78. GAHt, RA 1918, 27 januari 1802.
79. GAHt, Stadsarchief 1494-1815, nr. 7910.
80. GAHt, RA 1918, nr. 376.
81. GAHt, RA 1916, 6 augustus 1778 en OA, *Diverse Stukken* A 328, 21 mei 1781.
82. GAHt, Stadsarchief 1494-1815, nr. 7910.
83. GAHt, RA 1917, 8 augustus 1798.
84. GAHt, RA 1917, 24 september 1799.
85. GAHt, RA 1916, 2 januari 1782 en 27 mei 1784.
86. Van der Esch, 60.